

*аспірантка кафедри теорії
літератури і історії української
літератури Горлівського
державного педагогічного
інституту іноземних мов*

ФУНКЦІОНАЛЬНА РОЛЬ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ У СТРУКТУРІ КНИГИ

О. РАДИЦЕВА "ПУТЕШЕСТВИЕ ИЗ ПЕТЕРБУРГА В МОСКВУ"

Поняття діалогічності (діалогізації) в сучасній літературній науці – один з основних інструментів аналізу літературознавства. Це поняття найчастіше використовують для характеристики творів, що несуть у собі відкриті суперечності, незавершені дискусії, проблемні колізії. Термін, введений в науковий дискурс М.М. Бахтіним, переріс первинне значення, але й і сьогодні він залишається семантично-стійким: з його допомогою виділяються прояви художньо-багатозначного.

Проблема діалогічності в літературному творі достатньо вивчена (дослідження Р. Барта, Ю. Крістівої, Г. Блума, Ж. Дерриди, Ж. Женетта, А. Жолковського, І. Ільїна, Дж. Каллера, А. Компаньона, М. Риффатера, І. Смирнова, Н. Фатєєвої, А. Большакової, О. Осьмухіної та інші). Проте саме явище діалогічності, як і тлумачення терміну залишаються невизначеними й розмитими.

Своїм авторитетом поняття діалогічності зобов'язане М.М. Бахтіну, який обґрунтував погляд на діалог як на корінну властивість людської думки та мови, – й відповідно, як тенденцію художнього мислення. Звертаючись до творчості Ф.М. Достоевського, Бахтін доводить: письменник створив світ різноманітних "діалогічних відносин" [1]. У його психологічних сюжетах на першому плані – "взаємодія між рівноправними й рівноцінними свідомостями" [2, с.309]. Саме тому колізії, спори, суперечки не отримують у творчості письменника реального подолання. На думку Бахтіна, це призвело до виникнення нової епічної структури – "поліфонічного роману", який забезпечує його творцеві особливе положення серед російських романістів ХІХ століття. Думка ця приймається не всіма ученим безперечно, проте вона, поза сумнівом, продуктивна. Сьогодні присутність поліфонізму відзначають в творах різних авторів – і сучасників Достоевського, і його попередників. Особливість індивідуальної поетики виступає як сторона літературного процесу. При цьому увага зосереджують на собі випадки безпосереднього втілення ідеї діалогу – випадки, коли звучать, перетинаючись, два голоси. М. Бахтін використовує термін "поліфонічний" для прямої вказівки на наявність у сюжеті багатьох діалогів-колізій та безлічі героїв-співрозмовників, які "діалогічно" спілкуються.

Інші за своїм складом художні системи досліджують Ю. Манн і С. Маркович [6, 7]. У сфері інтересів цих учених – романи 40-х років ХІХ століття ("Обыкновенная история" Гончарова, "Кто виноват?" Герцена), де простежується зіткнення двох протиставлених, але більш менш збалансованих точок зору, життєвих установок. Бесіди-спори, які відбуваються на авансцені роману, демонструють відносну рівноправність сторін, правда "не монополізована" жодною з них. Читачеві надана можливість переконатися стільки ж у цінності, скільки й у однобічності світоглядної позиції кожної узяті окремо світоглядної позиції. Явище це отримало назву "діалогічного конфлікту". Ю. Манн висловив свої міркування й про походження цього феномену: витoki діалогічного конфлікту виявлені ним у Карамзіна (нарис "Чувственный и холодный"), у романтичній драмі та прозі 20-30-х років ХІХ століття. Намічені фази розвитку конфліктної ситуації, утворюючої ядро "Обыкновенной истории" [6, с.271–288].

Під знаком діалогу деколи трактуються окремі твори Пушкіна. Тут також прокреслена лінія літературної спадкоємності. Як вважає Е. Маймин, "всі головні якості поліфонізму ще до Достоєвського виявляються у Пушкіна, зокрема, в деяких з його маленьких трагедій і в поемі "Медный всадник" [5, с.80].

Вивчення діалогічності в історико-літературній перспективі доцільно продовжити. Картині її розвитку, картині наступних зв'язків поки не вистачає завершеності, доповнення та уточнення. Питання, яке ставить Ю. Манн, як складалася діалогічність? – вимагає ґрунтовної відповіді. А уточнення генези образотворчої тенденції дає можливість поглибити уявлення про її функції та смислове навантаження, що диктує поєднання історичного й функціонального підходів.

Літературно значущий діалог формується в добу естетичної регламентації, в епоху "правил", "зразків" (класицизм, багато в чому сентименталізм і романтизм). Нормативні "правила" диктували декларативне, сентенційне вираження авторської мети, зведення її у ранг непорушної істини. Звідси – така організація сюжету, за якої дія спрямована до однозначного (монологічного) підсумку, коли під усякою суперечкою твердо підводиться ризика. В зв'язку з цим необхідно підкреслити, що рух художньої думки деколи зв'язаний не просто з відходом від нормативності (це очевидно), а з відходом у бік діалогізації. Розхитується, оспорується узаконена міра сущого й належного, внаслідок чого виникають первинні діалогічні утворення. Всупереч "правилам" створюється проблемна ситуація, що зберігає свою проблему аж до оповідного, сюжетного фіналу. І це – один із важливих показників літературного процесу. Підкреслимо: показник не загальний. Думка-діалог посилюється із наближенням до реалізму, проте, не скрізь і не завжди. Адже діалогізація – еволюційна тенденція, а не історико-літературна закономірність.

Феномен діалогізації може здійснюватися різними шляхами. Пряма, відкрита суперечка найповніше реалізує себе в мовному діалозі, тобто при діалогічному конфлікті спосіб мислення тяжіє до поєднання із способом вислову (при цьому необхідно враховувати можливість суперечки як між різними свідомостями, так і "усередині" однієї свідомості, тобто діалогу в межах внутрішнього монологу). Можливий інший варіант. Зіткнення поглядів ("голосів") може бути непрямим і виявлятися не сюжетно-активними, а композиційними або стилістичними засобами. Цей випадок розглядається Марковичем у книзі "Тургенев і російський реалістичний роман ХІХ століття" [7]. Пряма й непряма форма реалізації діалогічності може бути відокремлені одна від одної, може взаємосполучуватися і взаємодіяти. Такими ж різноманітними можуть бути самі проблемні ситуації, що вводяться в літературу. Діалог-суперечка, відкрите зіткнення тут не обов'язкові; деколи авторіві достатньо зіставлення, співвідношення якихось фрагментів зображення (тексту) – співвідношення, яке формується перекличками, паралелями. Саме тому ці зображені фрагменти подібні, але, знову-таки, підкреслено не підсумовані. Тобто з явищем діалогічності сусидить явище варіативності. Сусидство це (і взаємозв'язок) представляє собою конструктивну двуєдність.

Більшість наукових розвідок, що пов'язані з феноменом діалогічності, зводяться до аналізу певного тексту або особливостей творчості певного автора. У нашому дослідженні увага акцентується на поетиці діалогічного й варіативного перехідного історичного періоду: межі ХVІІІ – ХІХ століть. Саме в цей час зростають темпи літературно-естетичного розвитку, кристалізуються перспективні принципи й тенденції образотворчості. Відбувається становлення діалогічного начала як начала художньо вагомого й дієвого. Спробуємо проаналізувати цей аспект на прикладі творчості О. Радищева.

Головна книга Радищева – "Путешествие из Петербурга в Москву" вийшла друком у 1790 році. Встановлено, що "Путешествие..." займає особливе місце в жанровому ряду російської літератури. При всій насиченості фактами, цей твір не знайомить читача з визначними пам'ятками, не переслідує переважно інформаційних, освітніх цілей (чим серйозно були стурбовані Карамзін і його послідовники), але і не зосереджується на

критичному аналізу людського "я", представленого особою "мандрівника" (явище, яке спостерігається, наприклад, у Стерна і стерніанців).

Для жанру "подорожі" характерна багатосоставність, поєднання різнорідних наочно-смыслових і конструктивних елементів. У Радищева ця жанрова особливість посилена ще й монтажною побудовою книги. Її фрагменти часто формально відособлені, а переходи від одного епізоду до іншого – відверто умовні. Книга композиційно будується на кшталт збірки. Проте на противагу цьому – відрізняється внутрішньою єдністю, яка постійно відчувається: твір має стрижень, твердо позначену домінанту. О. Скафтимов виділив у структурі "Путешествия..." безупинний "потік міркувань" на "неузагальнювальну тему", і зробив висновок: вирішальну роль відіграє бажання автора "теоретично висловитися по деяких принципових питаннях" [8, с.62]. На русі взаємозалежних "теоретичних висловах" і тримається радищевська книга. Конкретні ж факти підібрані так, щоб можна було впливати на читача своєю показовістю, а "мандрівникові" (і іншим персонажам) надати матеріал для розумової роботи.

В зв'язку з цим дослідники "Путешествия..." цілком виправдано акцентують увагу на своєрідності формотворчої установки письменника: для втілення "потіку міркувань" Радищев вибрав не теоретичний або науковий жанр, а белетристичний, найбільш популярну літературну форму. Книга починається роз'ясненнями автора своїх намірів – це "зображення думки". Підкреслимо, об'єктом зображення в книзі фігурує думка, хоча картина, що зображується, багатоскладна. Важливим є і сам факт "зображення", адже "думка" більш звично утілюється в нехудожньому – публіцистичному, філософському – творі. Зрозуміло, радищевське "Путешествие..." слід аналізувати за законами мистецтва, однак не можна виключати його "розсудливу", медиативну спрямованість.

Щоб "зобразити думку", письменник наділяє свого "мандрівника" діяльним розумом, схильністю аналізувати, узагальнювати, досягати суті речей, витоків і першопричин. "Мандрівник" надзвичайно емоційний: його міркування експресивні, мова поривчаста, повна патетики. Проте, це не тип "чуттєвого", як його розумів Карамзін, – вже тому, що ні "чуттєвий" голос, не стихія уяви, а діяльність розуму, інтелект визначають радищевського героя. Емоція, як правило, входить у медитацію, проте для Карамзіна це не показник. До того ж герой "Путешествия..." не самотній, його оточують персонажі схожого з ним складу, охочі або здатні "теоретично висловлюватися". І говорять вони переважно так само як і "мандрівник", а думки, узагальнення, які належать різним особам, розташовуються на одній лінії, складаються в єдиний ланцюг. Істотними тому стають відносини усередині ланцюга, зв'язки між її ланками.

Наскільки природна для книги-"мандрів" багатосоставність, настільки властивий їй вільний рух викладу. Він диктується маршрутом мандрів "мандрівника". Жодні рамки, окрім географії маршруту, для нього не обов'язкові. Проте в низці строкатих спостережень і вражень, різноманітних коментарях і екскурсах спостерігаються стійкі ідейні мотиви, їх розвиток з характерними для нього складнощами колізії. За зовнішньою конструктивною незв'язаністю читач виявляє систему семантично багатих внутрішніх зчеплень.

Думки "мандрівника" та близьких йому осіб, розгортаючись ланцюгом, разом з тим розміщені немов би безладно, урозкид. Крім того, за сенсом вони нерідко різні, а іноді й суперечливі. Тут ми підійшли до вузлового пункту інтерпретації радищевської книги. Суперечності, "розбіжності" помітні були давно, але визнати їх законність у книзі Радищева, багатьом дослідникам здавалося неможливим. Навпаки, спостерігаються величезні зусилля до того, щоб "усунути" суперечності, щоб знайти у письменника внутрішню послідовність, завершену впорядкованість. Зусилля ці були, в основному, подвійного роду. Одні дослідники книги Радищева уподібнювали її дидактичному роману, й тоді неоднозначні мотиви, конфліктні ситуації пояснювалися як повтори, фази поступального сюжету, що розгортається, скажімо, як еволюція "я" від помилок до дійсного знання. Інші – убачали в структурі "Путешествия..." строгу логічну міру, й тоді суперечності зводилися до набору

кінцевих розумових операцій типу "теза – антитеза", "твердження – заперечення". Хід полеміки навколо "Путешествия..." передається в книзі Ю. Ф. Каракіна, В. Г. Плімака "Заборонена думка знаходить свободу". Автори монографії іронізують з приводу поширених засобів "ліквідації" суперечностей, проте самі пропонують інші засоби "ліквідації" [4, с.11–28]. Штучність як романних, так і логізованих інтерпретацій очевидна, й не дивно, що всі вони були рішуче відкинуті.

У радищевській книзі не поодинокі приклади сюжетності; з іншого боку, деякі її частини являють собою цілком завершені публіцистичні, теоретичні нариси. Але це тільки підсилює значення відмінності між цілим і частиною, між жанровою природою книги-збірки, та жанровими ознаками окремих її частин.

У низці досліджень пропонується така схема аналізу: спочатку констатується непланованість оповідання, його смислові суперечності, а потім те, що констатується перетворюється на заперечення. Так, наприклад, А.К. Бочкарьова стверджує, що Радищев долає поняття "художнього", "як раціоналістичної ясності, логічної стрункості в розгортанні думки. В естетиці класицизму суперечність допускалася. У Радищева ж думка й відчуття весь час спотикаються, настрої "роздвоюються" [3, с.78]. Далі дослідниця пише: "Сумнів, дисгармонія, неясність у зміні доказів "за" і "проти" виявляються насправді засобом майже математичної стрункості" [3, с.78]. В словах А.К. Бочкарьової спостерігається суперечність: як подолання "логічної стрункості" може призвести до "майже математичної стрункості"? В основі композиції, як вважає А.К. Бочкарьова, угруповання розділів "за способом взаємовиключення одного розділу іншим" [3, с.22]. Думка Радищева розгортається таким чином: спочатку іде твердження, яке входить у книгу в ореолі віри, потім це твердження ставиться під знак питання та зовсім відкидається [3, с.22]. Спостереження дослідниці небезпідставне – але тільки якщо віднести його до окремих фрагментів книги, до вибіркового епізодів. Безумовно, розділи "Яжелбицы" і "Крестьяцы" у чомусь істотно контрастні. Проте якщо зводити "взаємовиключення" в композиційне правило, до загально структурного знаменника, то тоді не уникнути "притягнутих" тверджень. Оскільки запропонована схема, згідно якої в усіх міркуваннях незмінно перемагає "антитеза", "сумнів", дуже спрощує "зображення думки", яке декларує сам Радищев.

У монографії Ю. Ф. Карякіна і Є. Г. Плімака дослідницькі пошуки гармонії, внутрішній узгодженості мотивовані посиланнями на "закони елементарної логіки", які за думкою дослідників, не допускає існування взаємовиключних думок, поглядів у свідомості однієї людини ("мандрівника") [4, с.50]. Вважаємо, що твір мистецтва не обов'язково підкорюється "законам елементарної логіки", оскільки мистецтву притаманна своя власна художня логіка, яка допускає "нелогічність", причому "нелогічне" перетворюється на джерело повноцінно-образного.

Своєрідність головної книги Радищева особливо відчутно в загальному контексті творчості письменника, його цілісно сприйнятої прози. У Радищева-прозаїка, безумовно, переважають нехудожні за своєю головною спрямованістю твори – документальні ("Житие Федора Васильевича Ушакова", "Описание моего владения"), публіцистичні ("Беседа о том, что есть сын отечества", "Письмо к другу, жительствовавшему в Тобольске..."), наукові ("О человеке, о его смертности и бессмертии", "Опыт о законодательстве"). Гадаємо, що ми не перебільшили, якщо скажемо, що на рівні ідей і мотивів, на рівні медитативної тематики "Путешествие..." перегукується, в тому або іншому сенсі, з кожним із названих вище творів, і разом з тим останні мають одну загальну структурну рису, що відокремлює їх від головної книги: в них спостерігається логічна впорядкованість, вони вільні від суперечностей, від різномудства. За межами "Путешествие..." роздуми автора рухаються в основному послідовно, плановано, логічно виводять до неоднозначного висновку. Наприклад, філософський трактат "О человеке, о его смертности и бессмертии" – найбільш велике з нехудожніх творів Радищева – бездоганний з точки зору композиції та логіки. На першій сторінці сформульована теза-питання: "що ми будемо або бути можемо" – чи існує безсмертя

душі? І далі приводяться ретельно підібрані свідчення і докази – спочатку в обґрунтуванні негативні відповіді (дві частини твору), а потім позитивні (теж дві частини). Логічній, аналітичній чіткості завдання відповідає "геометрична" послідовна композиційна схема. Протиставленим аргументам автором відведена однакова "площа". Цей композиційний прийом покликаний підкреслити об'єктивність зробленого аналізу, що, відповідно, збільшує вагомість його результату.

У жанрі наукової прози Радищев не може дозволити собі того, що дозволяє в художньому тексті. Не може надати місце незведеним суперечностям, відкритим питанням. Ймовірно, жанр мандрів письменник обирає для того, щоб відобразити сам процес інтелектуальних пошуків ("хід розуму людського"), щоб дістати можливість відтворити не підсумовані пошуки як самоцінне надбання особистого "я", щоб залучити читача – свого "співчутника" – в обговорення актуальних і ще не остаточно дозволених проблем. "Зображувана думка" у Радищева глибоко вкорінена в культурі зрілого раціоналізму, проте "зображення думки" – багато в чому діалогічне і варіативне. Об'єктивно "Путешествие из Петербурга в Москву, подібно до карамзінських "Писем русского путешественника", свідчило про відхід від раціоналістичної нормативності.

Література:

1. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. 2-е изд. – М.: Советский писатель, 1963. – 363 с.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / Состав. С.Г. Бочаров. – М.: Искусство, 1979. – 422 с.
3. Бочкарева А.К. Опыт прочтения полемического текста в "Путешествии из Петербурга в Москву" А.Н. Радищева // Ученые записки Рязанского и Пензенского ГПИ. – Пенза, 1972. – Т.123.
4. Каракин Ю.Ф., Плимак В.Г. "Запретная мысль обретает свободу". – М.: Просвещение, 1966. – 324 с.
5. Маймин Е.А. Полифонизм художественного мышления в поэме "Медный всадник" // Болдинские чтения. – Горький, 1980.
6. Манн Ю.В. Философия и поэтика "натуральной школы" // Проблемы типологии русского реализма. – М.: Наука, 1969.
7. Маркович В.М. Тургенев и русский реалистический роман XIX в. (30–50-е годы) – Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. – 207 с.
8. Скафтымов А.П. К вопросу о соотношении теоретического и исторического рассмотрения в истории литературы. Ученые зап. Саратов. ун-та. – Саратов, 1923. – Т. 1.– С.54-68.

Анотація

А. ЛЕФАНОВА. ФУНКЦІОНАЛЬНА РОЛЬ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ У СТРУКТУРІ КНИГИ О. РАДИЩЕВА "ПУТЕШЕСТВИЕ ИЗ ПЕТЕРБУРГА В МОСКВУ"

У статті розглядається функціональна роль суперечностей в структурі книги А. Радищева "Путешествие из Петербурга в Москву" в аспекті феномена діалогічності (з урахуванням тлумачення терміну "діалогічність" у наукових розвідках Бахтіна, Манна, Марковича). Запропонований Бахтіним інструментарій застосовується для аналізу творчості Радищева. Підкреслюється, що літературно значущий діалог формується в епоху естетичної регламентації. Одним з яскравих проявів цього феномену є "суперечності" Радищева, як варіант діалогічності, що свідчить про нові принципи й тенденції образотворчості.

Ключові слова: діалогічність, діалог, варіативність, просвітництво, автор, класицизм, проза.

Аннотация

А. ЛЕФАНОВА. ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ РОЛЬ ПРОТИВОРЕЧИЙ В СТРУКТУРЕ КНИГИ А. РАДИЩЕВА "ПУТЕШЕСТВИЕ ИЗ ПЕТЕРБУРГА В МОСКВУ"

В статье рассматривается функциональная роль противоречий в структуре книги А. Радищева "Путешествие из Петербурга в Москву" в аспекте феномена диалогичности (учитывается понимание термина "диалогичность" в научных разысканиях Бахтина, Манна, Марковича). Предложенный Бахтиным инструментарий применяется для анализа творчества Радищева. Подчеркивается, что литературно значимый диалог формируется в эпоху эстетической регламентации. Одним из ярких проявлений этого феномена являются "противоречия" Радищева, как вариант диалогичности, что свидетельствует о новых принципах и тенденциях образотворчества.

Ключевые слова: диалогичность, диалог, вариативность, просветительство, автор, классицизм, проза.

Summary

A. LEFANOVA. A FUNCTIONAL ROLE OF CONTRADICTIONS IN THE STRUCTURE OF RADISHCHEV'S BOOK "THE JOURNEY FROM ST. PETERSBURG TO MOSCOW"

Functional role of contradictions in the structure of the book "The Journey from St. Petersburg to Moscow" in the aspect of the phenomenon variability (understanding of the term "dialogition" in Bakhtin, Mann, Markovich scientific researches is taken into consideration) is examined in the article. The tool that was suggested by Bakhtin is used for making analysis of Radishchev's works. It is stressed that literary significant dialog is formed in the epoch of aesthetic regulation. The vivid example of this phenomenon is Radishchev's "contradictions" as a variant of dialogition that indicate new approaches and tendencies of imitative art.

Key words: dialogition, dialog, variability, enlightenment, author, classicism, prose.